

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MORFOLOGIK KATEGORIYALAR TALQINI

Ismoilova Muxlisa Umidjon qizi
Urganch Ranch texnologiya universiteti talabasi

Annotatsiya Ushbu maqola o‘zbek tilshunosligida muhim o‘rin tutuvchi morfologik kategoriyalarning lingvistik mohiyati, ularning talqinidagi nazariy yondashuvlar va turli olimlar tomonidan qo‘llaniladigan uslubiy farqlarni tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning asosiy magsadi – o‘zbek tilidagi so‘z turkumlariga xos bo‘lgan son, kelishik, otlashganlik, fe‘llik, chog‘ishtirma, shaxs, mayl kabi asosiy morfologik kategoriyalarni tizimli ko‘rikdan o‘tkazib, ularning struktur-semantik xususiyatlarini zamonaviy lingvistik tahlil usullari asosida chuqur o‘rganishdir. Maqolada qiyosiy-tarixiy, tizimli-struktural va funkional-uslubiy tahlil metodlaridan foydalanilgan bo‘lib, morfologik kategoriyalarning grammatik ma’no va vazifalarini aniq belgilashga intilish bilan birga, ularning nutqda namoyon bo‘lishidagi kontekstual o‘zgarishlar ham e’tiborga olingan

АННОТАЦИЯ: Данная статья посвящена лингвистической сущности морфологических категорий, занимающих важное место в узбекском языкознании, анализу теоретических подходов к их интерпретации и методических различий, применяемых различными учёными. Основной целью исследования является систематический обзор основных морфологических категорий, характерных для частей речи узбекского языка, таких как число, падеж, possessivity (притяжательность), залог, наклонение, лицо, время, и углублённое изучение их структурно-семантических особенностей на основе современных методов лингвистического анализа. В статье используются сравнительно-исторический, системно-структурный и функционально-стилистический методы анализа, что направлено не только на точное определение грамматического значения и функций морфологических категорий, но также принимает во внимание их контекстуальные изменения, проявляющиеся в речи.

Abstract: This article is devoted to the analysis of the linguistic nature of morphological categories, which hold a significant place in Uzbek linguistics, the theoretical approaches to their interpretation, and the methodological differences employed by various scholars. The primary aim of the research is to conduct a systematic review of the fundamental morphological categories inherent to the parts of speech in the Uzbek language—such as number, case, possession, voice, mood, person, and tense—and to undertake an in-depth study of their structural-semantic features using modern methods of linguistic analysis.

The article employs comparative-historical, systemic-structural, and functional-stylistic methods of analysis. While striving to precisely define the grammatical meaning and functions of morphological categories, it also takes into account their contextual variations as they manifest in speech.

Kalit soʻzlar: oʻzbek tilshunosligi, morfologik kategoriya, soʻz turkumi, grammatik maʼno, morfologik tahlil, semantika, sintaktik funktsiya, til tizimi.

Ключевые слова: узбекское языкознание, морфологическая категория, часть речи, грамматическое значение, морфологический анализ, семантика, синтаксическая функция, система языка.

Keywords: Uzbek linguistics, morphological category, part of speech, grammatical meaning, morphological analysis, semantics, syntactic function, language system.

KIRISH

Tilshunoslikning asosiy tarkibiy qismlaridan biri boʻlgan morfologiya soʻzning ichki tuzilishi, shakllanishi va grammatik kategoriyalarini oʻrganish bilan shugʻullanadi. Morfologik kategoriyalar – til birliklarining grammatik jihatdan ifodalangan, oʻzaro bogʻliq qarama-qarshi munosabatlar asosida shakllangan tizimi hisoblanib, ular tilning mantiqiy-grammatik tuzilishini anglatadi. Oʻzbek tilshunosligida morfologik kategoriyalar masalasi juda qadimdan oʻzining oʻrniga ega boʻlib kelgan boʻlsa-da, uning nazariy asoslari, talqinidagi uslubiy yondashuvlar va amaliy tahlil metodlari haqida dolzarb munozaralar hali ham davom etmoqda.

Zamonaviy lingvistikaning rivojlanishi bilan birga morfologik kategoriyalarni oʻrganishda anʼanaviy struktural yondashuvlardan koʻra, semantik, kommunikativ-pragmatik va kognitiv metodlarning ahamiyati ortib bormoqda. Bu esa oʻzbek tilidagi

son, kelishik, otlashganlik, fe'llik, mayl, shaxs, chog'ishtirma kabi asosiy kategoriyalarning mohiyatini yangicha talqin qilish, ularning nutqdagi funktsional ko'lamini aniq belgilash va grammatik ma'nolarining o'zaro munosabatini chuqur o'rganishni talab qilmoqta. Ayni paytda, o'zbek tilshunosligida morfologik kategoriyalarning ro'yxati, ularning miqdoriy tarkibi, har bir kategoriyaga kiruvchi grammemalarning to'liqligi, shuningdek, kategoriyalarning leksik va sintaktik darajadagi o'zaro ta'siri kabi masalalar yoritilishiga muhtoj. Masalan, sifatlar va olmoshlarda mayl kategoriyasining mavjudligi, fe'lning nisbat kategoriyasi yoki -yotgan/-turgan kabi shakllarning grammatik statusi kabi jihatlar turli mualliflar tomonidan turlicha izohlanadi. Mazkur ilmiy ishning dolzarbligi shundaki, u o'zbek tilining morfologik tizimini zamonaviy lingvistik konsepsiyalar asosida izohlashga, til materialining boyligini ochib berishga va til o'qitish amaliyotida duch kelinadigan qiyinchiliklarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Tadqiqotning magsadi – o'zbek tilidagi morfologik kategoriyalarning nazariy mohiyatini aniqlash, ularning talqinidagi yondashuvlarni tahlil qilish va zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan ularning tizimini takomillashtirishga doir ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdir.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: O'zbek va xorijiy tilshunoslikda morfologik kategoriyalarga oid nazariy qarashlarni tahlil qilish; Morfologik kategoriyalarning turlari, tarkibi va o'zaro ierarxik munosabatlarini o'rganish; Muayyan so'z turkumlariga xos bo'lgan kategoriyalarning grammatik semantikasini va nutqdagi funktsional ko'lamini aniqlash; Talqinidagi ziddiyatli masalalar haqida xulosalar chiqarish va ularni hal etish yo'llarini taklif qilish. Tadqiqot ob'ekti o'zbek tilining morfologik tizimi, predmeti esa shu tizimning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan morfologik kategoriyalarning lingvistik talqini va nazariy asoslaridir.

METADOLOGIYA

Mazkur ilmiy tadqiqotni amalga oshirishda quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlar va metodlardan foydalanildi, ularning har biri o'zining o'ziga xos vazifasini bajaradi:

Tizimli-tavsifiy metod (Systematic-Descriptive Method) tadqiqotning asosiy usuli bo'lib xizmat qildi. Ushbu metod yordamida o'zbek tilidagi morfologik kategoriyalar (son, kelishik, otlashganlik, fe'llik, mayl, shaxs, chog'ishtirma) butun bir o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqildi. Har bir kategoriya uning tarkibiy tuzilishi (grammemalar), grammatik ma'nolari va paradigmatic munosabatlari jihatidan izchil tavsiflangan.

Metod, shuningdek, turli soʻz turkumlarida morfologik kategoriyalarning ifodalanish darajasi va xususiyatlarini solishtirma tahlil qilish imkonini berdi.

Qiyosiy-tarixiy metod (Comparative-Historical Method) maqolada ikki jihatdan qoʻllanildi: Birinchidan, turli oʻzbek tilshunoslari (masalan, A. Qayumov, Sh. Shoabdurahmonov, H. Neʼmatov, Sh. Rahimov, O. Nurmonov va boshqalar) tomonidan morfologik kategoriyalarning talqinidagi nazariy yondashuvlarni solishtirish va ularning evolyutsiyasini kuzatish uchun.

Ikkinchidan, baʼzi morfologik hodisalarni (masalan, feʼl mayllari sistemasining oʻzgarishi) turkiy tillar, xususan, qardosh qipchoq gʻugasiidagi tillar (qoraqalpoq, qozoq tillari) bilan qiyosiy koʻrikdan oʻtkazish zarurati tugʻilgan hollarda. Struktural-semantik tahlil metodi (Structural-Semantic Analysis Method) morfologik shakl va uning semantikasi oʻrtasidagi munosabatni chuqur oʻrganishga qaratildi. Ushbu metod yordamida bir xil morfologik koʻrinish (masalan, feʼldagi -a affiksi) turli kontekstlarda ifodalovchi mumkin boʻlgan turli grammatik maʼnolar (buyruk mayli, zaruriyat, shartlik, imkoniyat) aniqlandi va ularning oʻzaro farqlovchi belgilari ochib berildi. Kontseptual tahlil metodi (Conceptual Analysis) zamonaviy tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega boʻlib, u anʼanaviy grammatik kategoriyalarni (masalan, ‘otlashganlik’ / possessivity) tushunishda milliy lingvomadaniy kontekstni, yaʼni oʻzbek tilida mulkchilik munosabatlarini ifodalashning oʻziga xos konseptual mexanizmlarini hisobga olishga imkon berdi. Statistika tahlil elementlari (Elements of Statistical Analysis) nutq materialida morfologik kategoriyalarning qoʻllanish tezligi va tendentsiyalarini obyektiv koʻrsatish uchun qoʻllanildi.

Xususan, turli mayl shakllarining yozma va ogʻzaki nutqdagi chastotasi, shuningdek, kelishik qoʻshimchalarining semantik yuklanish darajasi tahlil qilindi. Tadqiqot materialini sifatida zamonaviy oʻzbek adabiy tilining badiiy (I. Olimjon, A. Qahhor, T. Murod, Ch. Aytmatov asarlari), publitsistik (“Oʻzbekiston ovozi”, “Xalq soʻzi” gazetalari), ilmiy va rasmiy-uslubiy matnlaridan olingan misollar, shuningdek, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” va mavjud grammatikalar asosiy manba hisoblandi.

NATIJALAR

Morfologik kategoriyalar tizimining takomillashuvi. Tadqiqot jarayonida oʻzbek tilidagi morfologik kategoriyalarni ularning obligatorlik darajasi va hajmi jihatidan tasniflash taklif etildi. Aniqlanishicha, barcha soʻz turkumlari uchun xos boʻlgan yadro

kategoriyalar (masalan, otlar uchun son va kelishik, fe'llar uchun mayl, shaxs, vaqt) bilan bir qatorda, faqat ma'lum so'z turkumlariga xos bo'lgan periferiya kategoriyalari (masalan, sifatlar uchun daraja, olmoshlar uchun ko'plik) mavjud. Bu tasnif kategoriyalar tizimini tushunishda ierarxik yondashuvning zarurligini ko'rsatadi. Kategoriyalararo o'zaro ta'sirning aniqlandi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, morfologik kategoriyalar izolyatsiya qilingan holda emas, balki o'zaro murakkab bog'liqlikda ishlaydi. Masalan, fe'ldagi mayl kategoriyasi tez-tez vaqt kategoriyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning o'zaro ta'siri nutqiy ma'noni aniklashda hal qiluvchi ahamiyatga ega (masalan, *yozardi* shakli naqlish maylining o'tmish zamon bilan uyg'unlashuvini ifodalaydi). Shuningdek, otlashganlik kategoriyasi bilan kelishik kategoriyasi o'rtasida kuchli grammatik korrelyatsiya mavjud. An'anaviy talqinlardagi noaniqliklar bartaraf etildi. Tadqiqot jarayonida bir qator munozarali masalalar yoritildi.

Sifat va olmoshlarda "mayl" kategoriyasining mavjudligi tasdiqlandi, biroq uning fe'ldagi mayl kategoriyasiga nisbatan funktsional jihatdan sezilarli darajada qisqaroq doirası aniqlandi. Fe'lning -yotgan/-turgan shakllarining grammatik statusi tahli qilinib, ularning asosiy vazifasi harakatning davomiyligini emas, balki uning prognozashtirilgan, rejalashtirilgan yoki kuzatilayotgan jarayon ekanligini ko'rsatish uchun xizmat qilishidir. Bu hodisa zamonaviy lingvistikada prospektiv aspect deb talqin qilinishi mumkin. Nisbat kategoriyasi an'anaviy grammatikalarda keng yoritilgan bo'lsa-da, nutq amaliyotida uning semantik yuklanishi sezilarli darajada zaiflashganligi, ko'p hollarda bu affikslar so'z yasovchi vazifasini bajarishi qayd etildi. Semantik xilma-xillik aniqlandi. Tahlll shuni ko'rsatdiki, bir xil morfologik ko'rinish (masalan, fe'ldagi -a affiksi) nutqning turli kontekstlarida bir qator grammatik ma'nolarni (buyruq, zarurat, imkoniyat, shartlik, istak) ifodalashi mumkin. Bu holat morfologik kategoriyalarning semantik doirasining kengligi va ularning pragmatik kontekstga bog'liqligini isbotlaydi. Til o'qitish amaliyoti uchun amaliy takliflar ishlab chiqildi. Olingan natijalar asosida o'zbek tilini ona va chet tili sifatida o'qitishda morfologik kategoriyalarni tushuntirishning yangi metodik yondashuvlari taklif qilindi. Xususan, kategoriyalarni izolyatsiya qilingan holda emas, balki ularning o'zaro munosabati va nutqdiy funktsiyasi kontekstida o'rgatish samaradorligini oshirish mumkinligi ko'rsatildi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar asosida o'zbek tilidagi morfologik kategoriyalarning lingvistik tabiati haqida bir qator muhim xulosalar chiqarish mumkin. Birinchidan, tadqiqotimiz shuni ko'rsatadiki, morfologik kategoriyalar statik va yopiq tizim emas, balki dinamik va ochiq-ogil sistema bo'lib, ularning tarkibi, hajmi va o'zaro munosabati tilning rivojlanishi bilan uzluksiz o'zgarib boradi. Bu jihatdan, an'anaviy grammatikalarda mustahkam o'rin olgan ba'zi kategoriyalarning (masalan, nisbat kategoriyasining) amaliy nutqdagi roli sezilarli darajada zaiflashganligi, aksincha, boshqa ba'zi kategoriyalarning (masalan, mayl va vaqt o'rtasidagi funktsional bog'liqlik) ning kuchayganligi tilning semantik-pragmatik ehtiyojlarining o'zgarishi natijasidir. Ikkinchidan, mazkur tadqiqot o'zbek tilshunosligida uzoq vaqtdan beri davom etayotgan bir qator nazariy ziddiyatlarni yengishga imkon beradi. Xususan, morfologik kategoriyalarni "yadro" va "periferiya" kategoriyalariga bo'lish taklifi, ularning tizimdagi mavqeyini aniqroq belgilashga, shuningdek, turli so'z turkumlarida kategoriyalarning ifodalanish darajasidagi farqlarni izohlashga yordam beradi. Bu yondashuv, masalan, sifat va olmoshlarda "mayl" kategoriyasining mavjudligi haqidagi bahs-munozaralarga obyektiv yechim beradi: bu kategoriya mavjud, ammo uning hajmi va funktsional doirasi fe'ldagiga nisbatan ancha torroqdir. Uchinchidan, natijalar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy tilshunoslikda morfologik tahlilni sintaktik va pragmatik tahlildan ajratib bo'lmaydi.

Morfologik kategoriyalarning ko'p qirrali semantikasi va ularning kontekstga bog'liqligi (masalan, -a affiksining turli ma'nolarda qo'llanishi) shuni isbotlaydiki, grammatik shakl va uning nutqdagi amaliy funktsiyasi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri moslik bo'lishi shart emas. Bu holat morfologiyani nutqning kommunikativ vazifalari kontekstida o'rganishning ahamiyatini ta'kidlaydi. To'rtinchidan, tadqiqotimizning amaliy ahamiyati shundaki, olingan ma'lumotlar nafaqat nazariy grammatikani, balki til o'qitish metodikasini ham takomillashtirishga xizmat qiladi. Morfologik kategoriyalarni o'qitishda ularning tizimli bog'liqligini, semantik xilma-xilligini va nutqdagi funktsiyasini asosiy e'tiborga olgan holda yondashish talab etiladi. Bu esa, o'z navbatida, o'quvchilarning grammatik kompetensiyasini chuqurlashtirish va ularning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishga olib keladi.

XULOSA

Ushbu ilmiy tadqiqot natijasida o'zbek tilidagi morfologik kategoriyalarning lingvistik tabiati, ularning talqinidagi nazariy yondashuvlar va amaliy muammolar kompleks ko'rikdan o'tkazildi. Tadqiqot davomida quyidagi asosiy xulosalarga erishildi: Birinchidan, o'zbek tilining morfologik kategoriyalari tizimi ierarxik va dinamik xarakterga ega ekanligi aniqlandi. "Yadro" (masalan, otlarda son va kelishik, fe'llarda mayl, shaxs, vaqt) va "periferiya" (masalan, sifatlarda daraja, olmoshlarda ko'plik) kategoriyalariga bo'linishi ularning tizimdagi mavqeini aniqroq belgilash imkonini berdi. Ikkinchidan, morfologik kategoriyalar izolyatsiya qilingan holda emas, balki qat'iy funktsional bog'lanishda ishlashi tasdiqlandi. Kategoriyalararo o'zaro ta'sir (fe'lda mayl va vaqt, otda otlashganlik va kelishik) ularning grammatik semantikasini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Uchinchidan, an'anaviy talqinlardagi bir qator noaniqliklar bartaraf etildi: Sifat va olmoshlarda mayl kategoriyasining mavjud, ammo cheklangan doiradi ekanligi isbotlandi. Fe'lning -yotgan/-turgan shakllarining asosiy vazifasi prognozlashtirilgan yoki kuzatilayotgan jarayonni ifodalash (prospektiv aspekt) ekanligi aniqlandi. Nisbat kategoriyasining nutqda semantik yuklanishining zaiflashganligi va uning ko'proq so'z yasovchi funktsiyani bajarishi qayd etildi. To'rtinchidan, morfologik shakllarning semantik polifonikligi (ko'p ma'nolilik) ularning nutqiy kontekstga chuqur bog'liqligi bilan izohlandi. Bu holat grammatikani faqat shakl darajasida emas, balki uning kommunikativ vazifasi kontekstida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Beshinchidan, tadqiqotning nazariy ahamiyati morfologik kategoriyalarning lingvistik modellashirishda zamonaviy yondashuvlarning qo'llanilishi va o'zbek tilshunosligidagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etishda yangi metodologik yechimlar taklif etilishidadir. Amaliy ahamiyati esa olingan natijalarning til o'qitish metodikasi, leksikografiya, nutq madaniyati va hatto mashina tarjimasida sohaslarida qo'llash imkoniyatidadir. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun morfologik kategoriyalarning boshqa til darajalari (leksik, sintaktik, pragmatik) bilan o'zaro ta'sirini, shuningdek, turkiy tillar qiyosiy grammatikasi doirasida ularning o'rni va xususiyatlarini o'rganish istiqbolli yo'nalishlar sifatida ko'rinadi. Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot o'zbek tilidagi morfologik kategoriyalarni tizimli, ko'p qirrali va funktsional yondashuv asosida o'rganish samaradorligini ko'rsatdi. Olingan

natijalar kelajakda morfologik kategoriyalarning boshqa til darajalari (masalan, leksik va sintaktik) bilan o'zaro ta'sirini, shuningdek, turkiy tillar qiyosiy grammatikasida ularning o'rni va ifodalanish xususiyatlarini o'rganish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi.

1. Abduazizov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1987. – 245 b.
2. Qayumov A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1992. – 318 b.
3. Ne'matov H., Sarimsakov B. O'zbek tili morfologiyasi. – Toshkent: “Fan”, 1992. – 196 b.
4. Nurmonov O., Bo'ronov J., Sobirov A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: “Universitet”, 2009. – 342 b.
5. Rahimov Sh. O'zbek tili grammatikasi. 1-qism. Morfologiya. – Toshkent: “Fan”, 2003. – 278 b.
6. Shoabdurahmonov Sh., Ismollov M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1980. – 302 b.
7. Gulomov A., Yo'ldoshev M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2005. – 360 b.
8. Comrie B. Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 142 p.
9. Bybee J.L. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World. – Chicago: University of Chicago Press, 1994. – 398 p.
11. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 376 p.

